

RECENZIÓK

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

A szerkesztő könyvespolca...

Ez év tavaszán elhunyt Vermes Géza (1924–2013). Azon magyar tudósok közé tartozott, akinek a nevét szakterületén túl is ismerte a világ. 2011 nyarán az idős oxfordi professzor jelenlétében tartott nemzetközi konferenciát a Károli Gáspár Egyetem, többen ekkor ismerkedtünk meg vele.

Halálát követően szakfolyóiratok, neves napi- és hetilapok, hírportálok tették közzé a hírt, megemlékezve róla, mint korának legkiemelkedőbb Jézus-kutatójáról. Az Economist nekrológja őt magát idézi, amikor arról szól, hogy élete véletlenek sorozata (2013. május 18.; elektronikus elérés: <http://www.economist.com/news/obituary/21578017-geza-vermes-jew-ex-priest-and-translator-dead-sea-scrolls-died-may-8th-aged>). Katolikus hitre tért zsidóként Magyarországon teológiát tanult, majd Budapestről Belgiumba és Angliába ment; életének egyes szakaszai távolról sem voltak irigylésre méltók. Teljesen szubjektív módon, de igazodva jelen írásunk témájához, a szerkesztő könyvespolcán szemezgetünk, részben Vermes művei közt, részben pedig az ő kutatási területéhez kapcsolódó egyéb, újabb irodalomban. Ehhez két dátumot célszerű alapul venni. Az egyik 1947 – a qumráni felfedezések ideje; ekkortól kerültek elő

azok a kéziratok, melyek fordításának és kutatásának élete jelentős részét szentelte. A másik 1973 – a „Zsidó Jézus” megjelenése, ami mára alapvetően írta át a Jézusról való gondolkodás módját (Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels, Minneapolis, Fortress, 1973. Magyarul: A Zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvas-sa, Osiris, 1995).

A qumráni anyaghoz kapcsolódik Vermes publikációinak legnagyobb része, ezek közül is kiemelkednek azok, melyek a széles közvélemény számára tették hozzáférhetővé a könyvtár legfontosabb darabjait. Mágig meghatározóak fordításai (Geza Vermes: The Dead Sea Scrolls in English), melyek (hála az olcsó, paperback-kiadásnak) hosszú éveken át sok hallgató számára a tekerccsekkel való megismerkedés lehetőségét jelentették. Ebből a szempontból a 4., átdolgozott és bővített kiadás (London, Penguin Books, 1995) külön említést érdemel. Az első kiadáshoz képest (1962) a legteljesebb verzió a The Complete Dead Sea Scrolls in English (Penguin, 1997); melynek keménynyomtatás kiadását ismét olcsó verziók követték (legutóbb 2012-ben). Ezek a fordítások kitűnnek szépségükkel, erről mindenki meggyőződhet, aki átolvas egy-egy szö-

veget Vermes, és a szintén meghatározó Martinez-féle fordításban is (Martinez, Florentino García: *The Dead Sea Scrolls Translated. The Qumran Texts in English*, 2nd ed., Leiden/Grand Rapids, Brill/Eerdmans, 1996). Az újabb kiadásokhoz írt előszóból világosan kiderül, hogy Vermes a qumráni anyag jelentőségét a következőkben látta:

1) A kezünkben lévő anyag megmutatja, hogy hogyan, mire és mivel írtak Palesztinában a zsidó háborút (Kr. u. 66–70) megelőző időszakban.

2) Qumrán közelebb hozta hozzánk az Ószövetség egészét: a szöveg, a kánon és a magyarázat történetének megértését. Nem véletlen, hogy ma már elképzelhetetlen lenne komoly biblikus tankönyvet kiadni Qumrán-fejezet nélkül! (ld. pl. Philip Davis: *Qumran Studies*, in: Rogerson, J. W.–Lieu, J. M. (eds.): *The Oxford Handbook of Biblical Studies*. Oxford, 2006; paperback: 2008, 99–107).

3) Vermes világosan megfogalmazta a korlátokat is: szem előtt kell tartanunk, hogy itt nem a Jézus korabeli zsidóság könyvgyűjteménye, hanem egy szekta könyvtára van előttünk, amiben a közösség saját dokumentumait sajátos, magyarázathoz kötött nyelvezet, és az egyértelmű történelmi referenciák hiánya jellemzi.

4) Az Újszövetség vonatkozásában hármassal jelentőséget tulajdonított a felfedezésnek: nem kell azt feltételeznünk, hogy a qumráni teológia az Újszövetségre közvetlen hatást gyakorolt, de e nélkül is világossá válik, hogy Palesztinában a vallás egy sajátos atmoszférája volt uralkodó, nyelv, ideológia, vagy épp a Szent Íratokhoz való viszonyulás tekintetében. Másrészt egyes esetekben felmerül, hogy a megszülető egyház nem vett-e át irányítási, vagy más elemeket ettől a közösségtől, pl. a jeruzsá-

lemi keresztyén gyülekezet vezetőivel kapcsolatos elvárások körvonalazódása és a qumráni szabályok között lehet összefüggés. Harmadszor: a szövegek karizmatikus-eszkatológikus vonatkozásai a történeti Jézus alakjának megrajzolásához adnak értékes párhuzamokat. (ld. *The Dead Sea Scrolls in English*, 4th ed., 1995, xxvi–xxxv).

A legutolsó felvetéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Vermes által is követett megközelítés mára teljesen általánossá vált. Ezt illusztrálandó érdemes levenni egy másik, szintén az 1990-es években keletkezett művet is a polcra: a James H. Charlesworth által szerkesztett *Jesus and the Dead Sea Scrolls. The Controversy Resolved* (The Anchor Bible Reference Library; NY, Doubleday, 1992) szerzői szinte pontról pontra ezeket a kérdéseket vizsgálják. A kötet szerkesztőjének egészen valószínűtlenül gazdagon jegyzetelt bevezető tanulmánya (*The Dead Sea Scrolls and the Historical Jesus*, 1–74; 40 oldalhoz 34 oldalnyi, 343 db végjegyzet társul!) összesen 27 olyan területet azonosít, melyen a qumráni anyag hozzájárulhat a történeti Jézus, ill. Jézus igehirdetésének jobb megértéséhez. Charlesworth szerint Jézust rendkívül sok hatás érte; van, aki felveti, hogy ismerte az esszénusok tanításait, és anti-esszénus volt (Y. Yadin); mások szerint Hillél gyakorolt rá közvetlen hatást; megint mások meglepészenek annak rögzítésével, hogy Jézust a kortárs zsidóság szerteágazó gondolkodása felől különböző hatások érték. A keresztyénség nyilván nem kötődik közvetlenül az esszénusokhoz, de Charlesworth kész elfogadni azt, hogy a második-harmadik keresztyén generációra jelentékeny hatást gyakorolt az esszénus gondolkodás (38–40. old.).

A kötetben közölt többi tanulmány mintha csak a fenti negyedik pontban összefoglalt állítások alátámasztására született volna meg, csak hármat kiemelve: Paolo Sacchi Jézus háttéréről ír (melyben esszénus típusú hatásokat érzékel; *Recovering Jesus' Formative Background*, 123–139); James D. G. Dunn a Jézus által felvállalt és a qumráni asztalközösséget vizsgálja (*Jesus, Table-Fellowship, and Qumran*, 254–272); Howard C. Kee pedig a betagozódás, tagság kérdéskörét tekinti át társadalomtudományi kategóriákon keresztül, összevetve a szinoptikus evangéliumok és a qumráni szabályzatok anyagát (*Membership in the Covenant People at Qumran and in the Teaching of Jesus*, 104–122). Külön érdekes, hogy a kötet szerzői egy-egy jézusi kijelentés mögött néhány esetben qumrán-kritikát vélnek felfedezni. Így értelmezi David Flusser a hamis sáfár példázatát (Lk 16,1–9), ami a szerző szerint a szeparatizmus ellen foglal állást (*The Parable of the Unjust Steward: Jesus' Criticism of the Essenes*, 176–197); Dunn pedig, fent hivatkozott tanulmányában a qumráni gyakorlatra adott elhatárolódási reakcióként értelmezi a Lk 14,12–21-ben megfogalmazott vendéglátási tanítást.

Van természetesen néhány olyan szempont, ami az újabb Qumrán-kutatásokban szerepet kapott, de az eddigiekben nem került elő. Az egyik ilyen terület a közösség gyökerének meghatározása: annak pontos tisztázása, hogy miért és mikor jött létre a szakadár csoport. Ehhez a Kr. e. második századba kell visszamennünk, amihez remek segítség Hanan Eshel: *The Dead Sea Scrolls and the Hasmonean State* (Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2008) c. munkája. Ez a kötet a mellett érvel, hogy Kr. e. 170–167 között erőteljes messiási váradalmak

uralkodtak Jeruzsálemben, és az ekkor formálódó közösséghez csatlakozott az Igazság tanítója néhány évvel később. Előbb azonban lezajlott a makkabeusok felkelése, és a nagy ellenfélnek is meg kellett kezdenie szolgálatát Jeruzsálemben, ami 152 táján történhetett (ekkor lett főpap Jónátán, a „gonosz pap”), és a szakítás hamarosan bekövetkezett.

A közösség gyökerének megértéséhez egy harmadik figurát, a „hazugságok férjiját” kell azonosítani – mindezt Eshel a *Questions of Identity: The „Teacher of Righteousness,” the „Man of Lies,” and Jonathan the Hasmonean* c. második fejezetben (29–61. old.) végzi el. Értékelése szerint ahhoz, hogy a qumráni közösség megszülessen, egyszerre kellett jelen lenni egy konzervatív, ugyanakkor messiást váró zsidó közösségnek, és hellenizációra hajló papoknak; valamint egy komoly politikai összetűzésnek is végbe kellett mennie – ez abban állt, hogy a vonatkozó zsidó csoport nem vett részt a felkelésben, aminek a vége kegyetlen öldöklés, üldöztetés és menekülés lett.

A fejezet végkövetkeztetése: Jónátán főpapsága alatt, 150 körül formálódott ki a már meglévő csoportokból három, a második szentély pusztulásáig fennmaradó zsidó irányzat: az esszénusoké (élén az Igazság tanítójával), a farizeusoké („a hazugságok férjijának” közössége), és a szaduceusoké. Jónátánnak, a gonosz papnak 143-ban bekövetkezett erőszakos halálát a qumrániak értelemszerűen Isten jogos haragjának tulajdonították. Ezt követően Eshel egy sor további dokumentum történelmi háttérrel kísérli meg feltárni.

Ez a kötet annyiban csatlakozik Vermes rövid áttekintéséhez, hogy a korábbi lista 3) pontjában említett, a magyar tudós által jogosan felvetett problémát

próbálja kezelni. Megpróbálja a „szek-tás irodalomból”, annak minden stilá-ris jellegzetessége mögül előbányászni azokat a történelmi adatokat, melyek segítségével rekonstruálni lehet egy kor politikai történetét. Ebben egyszerűen további adatokat hoz fel, hisz pl. Jónátán szerepének megítélése szempontjából lényegében ugyanarra a következte-tésre jut, mint Vermes (*The Dead Sea Scrolls in English*, 1995, 36–37).

Ehhez hasonlóan, a fent vázolt négy pont (különösen a 4.) jobb megértése érdekében feltétlenül érdemes kézbe venni Joseph A. Fitzmyer ezredfordu-lós könyvét is: *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins* (Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2000). A kötetben csupa olyan tanulmány szerepel, ami koráb-ban már megjelent, egy kivételével: az ötödik fejezet a qumráni messianizmus-ról szól (*Qumran Messianism*, 73–110). Ennek a tanulmánynak első feladata a fogalmi tisztázás: nagy probléma ugyanis, hogy a kutatók jelentős része máig a keresztyén használatú messiási terminológiát vetítik bele a tekercsek vilá-gába, elfeledkezve nemcsak a krono-lógiai hűségéről és a projekció veszélyei-ről, de a fogalomra időközben rakódott többlet-tartalmakról is. Nem csupán a keresztyén szóhasználat applikálása eredményezhet félreértéseket, hanem a zsidó kifejezések párhuzamos használa-ta is, ugyanis a Krisztus utáni első száza-dokban zsidó körökben előforduló mes-siási terminológia (pl. Tg. Jonathan, Tg. Onqelos) sem fedti pontosan a qumráni tartalmat. Ezért Fitzmyer következetesen vezeti az olvasót, először áttekinti az Ószövetség vonatkozó szakaszait, majd a qumráni anyagot, végül pedig, röviden az egyéb zsidó irodalmat.

Azért, hogy a könyv fő témájához is hű maradjon, zárászo gyanánt az Újszö-

vetség értelmezését segítő elemeket hangsúlyozza. Kiemeli, hogy a szinop-tikus hagyományban csak minimális adat szól amellett, hogy Jézus a Messi-ás jelzöt földi működése során magára alkalmazta volna, ami nem jelenti azt, hogy tanítványai ne ismerhették volna föl őt! Az első gyülekezetekben azon-ban Jézus Messiás-mivolta már nem kérdés többé. A görög szóhasználatban ugyanakkor a „Krisztus” gyakorlatilag Jézus második, alternatív neve lett, és csak elvéve fordul elő méltóságjelző-ként (pl. Róm 9,5). Ezt a szerző szerint fontos keresztyén többlettartalomnak, vagy ha úgy tetszik, fejlődésnek kell te-kintenünk, ami túllép a kifejezés eredeti palesztinai zsidó tartalmán.

De mi indította a keresztyén közössé-geket arra, hogy Jézust egy zsidó méltóságjelzővel illessék, ami nagyon rövid idő alatt önálló életre kelt? Fitzmyer, Nils A. Dahl nyomán haladva úgy véli, hogy a keresztre Pilátus utasítására felerősít-tett tábla szövege jelentette az egyik fő motivációt. Ennek a szövege közsímet, Jézust, mint a zsidók királyát határoz-za meg. A keresztyének, írja, soha nem neveztek volna Jézust így. Ugyanakkor a táblán található „király” terminus egybecsengett a zsidók által várt kirá-lyi messiás képével. A qumráni anyag talán legérdekesebb hozzájárulása a messiás-képhez a 4Q521 részletében áll előttünk (93–95. old.), ami a Messi-áshoz nem egy Illés-szerű tüzes alakot, és nem is egy dicsőséges királyt társít. Itt a Messiás a 146. zoltár és Ézs 61,1 képein keresztül válik láthatóvá: hallgat rá a föld és az ég, szolgálatából erősöd-nek azok, akik félik az Urat – aki pedig az igaz kegyeseket az örök uralkodás trónusával ajándékozza meg; kiszaba-dítja a börtönben lévőket és visszaadja a vakoknak szemük világát. Természe-

tesen ez a szöveg élénk vitákat váltott ki (érdeemes átfutni Vermes fordítását és rövid megjegyzéseit is, *The Dead Sea Scrolls in English*, 4th ed., 1995, 244–245), elsősorban azzal, hogy a csodálatos tetteket, a gyógyításokat és a szabadítást a Messiás hajtja végre, vagy Isten maga. Fitzmyer értelmezésében az utóbbi variáció felé hajlik.

Vermes utolsó nagy műve 2012-ben jelent meg, melyben összefoglalta mindazt, amit Jézusról, a korai keresztyénségről, a zsidó és a hellénista gyülekezetekről, valamint a dogma kialakulásáról gondol. Ez a munka alighanem meghatározó kézikönyv lesz az elkövetkező években; ezzel a kötetel fejezzük be könyvespolc melletti megemlékezésünket. Ez az utolsó könyv (*Geza Vermes: Christian Beginnings. From Nazareth to Nicea, AD 30-325.*, Allen Lane, London, Penguin Books, 2012) olyan mű, amit nehéz letenni, elsősorban azért, mert az olvasónak az az érzése, hogy az idős professzor egyszerűen csak megírta, szabadon. Minden sorából árad az ismeret, az évtizedek alatt összegyűlt tudás, az a könnyedség, amire csak az képes, aki igazán tudja, miről beszél. Az olvasás közben úgy érzi magát az ember, mintha egy kerek kisasztal mellett ülne a szerző, és mesélne. Közben persze lépésről lépésre elmerülünk a korai keresztyénség első három évszázadában. Az első fejezetekben Vermes rendkívül következetesen követi azt az utat, amit a Zsidó Jézus óta képvisel: Jézus alakját a kortárs zsidó világ megismerésén és leírásán keresztül tartja megrajzolhatónak (ld. ehhez továbbá: Geza Vermes: *Jesus and the World of Judaism*, London, SCM, 1983).

Jézus csodákat tett, karizmatikus volt, gyógyított: fel kell tehát kutatni más zsidó karizmatikus gyógyítókat

ugyaneből az időszakból, és ezek majd segítenek megérteni, hogy miben volt tipikus és miben rendkívüli – Jézus, az ember. A gyógyítások tekintetében pl. a fent már említett esszénus (és terapeuta) közösségben megfigyelhető gyógyító-exorcista tevékenység jelent érdekes párhuzamokat (16–18. old.). A posztbiblikus irodalomból kirajzolódik előttünk az első századi exorcista próféták és gyógyítók alakja, sőt, mágikus formulát is megőrzött számunkra a qumráni 4. barlang (4Q510,3–5) – ez nyilván igen hasznos volt a gonosz lelkek ellen folytatott harc során. Jézus az Isten országát hirdető karizmatikus tanító, aki nem alkotott és adott át tant; szavai és tettei igazodtak a kortárs világhoz; kritikával illette a fennálló vallási intézményrendszert; és mindenekelőtt: népszerű volt. Ugyanakkor, hívja fel a figyelmet Vermes, mindössze egyetlen alkalommal fordul elő, hogy Jézus aktív résztvevőként van jelen egy zsinagógai istentiszteleten – ez vezet a názáreti konfliktushoz (ld. Lk 4; 51. old.).

De mi történt a keresztre feszítés után? Vermes gondolatmenetében óriási hangsúlyt kap, hogy az evangéliumokban egyszerre van jelen Jézus és a gyülekezet hangja; vagyis (elsősorban a szinoptikus hagyományban) egyrészt megtaláljuk az „eredeti” jézusi szavakat és gondolatokat; de ezek mellett éppúgy megszólal az írott szöveget létrehozó és hagyományozó egyház is. Néha ez utóbbi hang erőteljesebb, mint az előbbi. Ennek fényében rekonstruálja azokat a kereteket, melyen belül a keresztyénség kialakulása nyomon követhető – nyugodtan tekinthetünk ezekre a korai egyház teológiai irányzatainak rekonstrukciójaként is. Vermes számára a keresztyénség első meghatározó időszaka az apostoli kor, a kereszt és

a zsidó háború vége közötti időszak (kb. Kr. u. 30–70), amit ő a „megszülető karizmatikus keresztyénség” (nascent charismatic christianity) korszakának nevez; ez volt a korai zsidó-keresztyén egyház. Ide tartozik a palesztinai, jellemzően zsidókból formálódó keresztyén közösségek mindegyike, valamint a Pál által alapított gyülekezetek egy része. Dokumentumok, melyekből képet kaphatunk a karizmatikus gyülekezetek életéről: ApCsel 1–12, a Didakhé; valamint részben a korai páli levelek és esetleg Jakab levele. Ezekben a gyülekezetekben tovább él a Jézus által is gyakorolt gyógyító és exorcista hagyomány, az ígéhirdetés centrumában továbbra is az Isten Országáé áll, megjelennek egyes gyakorlatok (pl. a kenyér megtörése, vagy a gyülekezetbe tagozódás aktusaként értelmezett keresztség).

Markáns új elem, hogy megkerülhetetlen tényként áll a gyülekezet előtt a megfeszített és feltámadott Messiás. Ezzel gyakorlatilag párhuzamosan alakul ki a Pál szolgálatához kapcsolódó keresztyénség (Pauline christianity). Ő a pogány világot célozza meg. Feltehetőleg helytálló az a kép, hogy Pál rendszeresen felkeresett zsinagógákat, a legkézenfekvőbb azt feltételezni, hogy a szombati istentisztelet alkalmával szólt a jelenlévőkhöz. A zsidók nagy része azonban nem fogadta be az általa megfogalmazottakat, sőt: a zsinagógai előjárók időről időre ellenséget látnak Pálban. Itt is jelen van a keresztség, de az úrvacsorával együtt ennek allegorikus értelme is van, Pál elmélyíti és többlettartalommal ruhazza fel az egyébként széles körben elterjedt gyakorlatokat. Itt is jelen vannak karizmatikus elemek (pl. glosszológia), és központi helyen áll Krisztus halálának és feltámadásának meghirdetése. Ezekben a gyülekeze-

tekben meghatározó volt Krisztus visszajövetelének a várása. A harmadik, az Újszövetségen belül nyomon követhető irányzat a „jánosi keresztyénség” (Johannine christianity). János evangéliuma, a János neve alatt fennmaradt három levél, valamint a Jelenések könyve vezet be ezeknek a keresztyén gyülekezeteknek az életébe.

Ezeknek az iratoknak a krisztológiája kezd leginkább eltávolodni az eredeti, Jézust népszerű karizmatikus tanítóként ábrázoló képtől. Itt Jézus más hangot üt meg, már nem az egyszerű képekkel és példázatokkal üzenetet átadó zsidó tanító ő. Márk evangéliuma kapcsán még helytálló messiási titokról beszélni – Jánostól ez már idegen, az „ő Jézusa” nyilvánvalóan az Isten fia. A jánosi keresztyénség leghangsúlyosabb hozzájárulása a későbbi keresztyén gondolkodás alakulásához az, írja Vermes (132. old.), hogy sokkalta világosabban beszél Jézus istenségéről, mint bármelyik más újszövetségi irat.

Mielőtt innen továbblépünk, feltétlenül látni kell, hogy Vermes a fenti gondolatokkal semmi forradalmat nem fogalmaz meg. Mégis, következetességgel és kristálytiszta logikájával összefoglal és rendszerez, ezzel pedig az újszövetségi teológia szempontjából hihetetlen hasznos szolgálatot tesz. Az előzőekben vázolt három lépcsőfok, ill. különböző típusú keresztyénség felvázolása azért fontos, mert rávilágít arra, hogy ebben az időszakban a legelemibb tanítások kialakulása idején vagyunk. A keresztyén irányzatok között különbségek vannak, a különböző gyülekezetek eltérő módon éltek meg keresztyénségüket. Ez a különbözőség az egyház következő korszakában két nagy ágon élt tovább, a zsidó-keresztyén és a pogánykeresztyén irányzatban. Vermes

két irat krisztológiája által mutatja be a zsidó és a pogánykeresztyén gyülekezet gondolkodását, amikor (6. fejezet) összeveti egymással a Didakhé és a Barnabás levelét. Az előbbiben Jézus egyszerűen az Isten szolgája, vagyis az irat olyan terminológiát használ, ami egy zsidó gyökerű közösség számára befogadható – Barnabás, aki páli / jánosi befolyás alatt áll, minden további nélkül szól az Isten fiáról. A Didakhé mögött a zsidókeresztyén gyülekezet áll; Barnabásnál ezzel szemben a zsidók az „ők pártja”, akiknek a szövetsége immár a „miénk”.

Mi marad hátra ezután? Vermes végigvezet bennünket azon a kétszáz éven, ami Barnabás levelétől Niceába vezet. Mások mellett 1–2 Kelemen, Hermász pástora; a második századi apologéták; Tertullianusz, Alexandriai Kelemen, Origenész; végül a Niceai atyák és Cezáreai Euszébiosz mutatják

fel a tükröt, amiben lassan kirajzolódik a hierarchikus szervezetű, dogmákat megfogalmazó egyház. Hogy lehetne jellemezni ezt a megközelítést? Nevezük egy útnak, melyen végighaladva Jézustól, a karizmatikus tanítótól az Isten fiához jutunk? Vagy kövessük azok vehemenciáját, akik az egyház nagy történelemhamisításának bizonyítékát gyanítják minden felfedezett párhuzam, új adat mögött? Azt hiszem, másról van szó. Vermes arra emlékeztet, hogy ne feledkezzünk meg annak a világnak a sokszínűségéről, amelyben az evangélium először megszólalt. Mondhatom úgy is: a mi hitünknek vannak történelmileg megragadható gyökerei, létezik a különböző újszövetségi iratok különböző teológiája, a keresztyénség nem homogén rendszerként született meg. Ebből következően mindig feladatunk lesz, hogy kutassuk azt a világot, ahol Jézus élt.